

OSMANLININ SON DÖNEMİNDE ADANA'DA ERMENİ NÜFUSU*

ARMENIAN POPULATION IN ADANA IN THE LAST PERIOD OF THE OTTOMAN EMPIRE

Ümmügülsüm GÜLEKOĞLU**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 01/11/2023 Düzeltme/Revised: 29/11/2023 Kabul/Accepted: 04/12/2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Cite as: Gülekoğlu, Ü. (2023). Osmanlının Son Döneminde Adana'da Ermeni Nüfusu. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 141-150. <https://doi.org/10.52735/bellek.1384540>

ÖZ

Çukurova, tarihi boyunca stratejik önemini koruyan bir coğrafya idi. Bu sebeple farklı uygarlıkların ve devletlerin ele geçirmek için mücadele verdiği bir bölge oldu. Adana'nın coğrafi konumu, stratejik önemi ve Ermenilerin bölgeye duydukları tarihi bağlar, Kilikya Ermeni Prensiği'nin bu bölgede varlık göstermiş olması Ermenilerin Adana'ya olan ilgisini arttırdı. Osmanlı Devleti'nin son döneminde Adana'ya bağlı Kozan (Sis) ve Saimbeyli (Haçin) Ermeni nüfusunun diğer yerlere nazaran daha kalabalık olduğu yerlerdi. Bunun yanı sıra Kozan ve Saimbeyli'de Ermeni nüfusunun diğer yerlere göre fazla olması Adana nüfusunun uzun yıllarca Türk olduğu gerçeğini değiştiremedi.

Adana ve çevresindeki Ermeni nüfusu, 1909 Adana olayları öncesinde planlı olarak arttırılmaya çalışıldı. Adana'daki Ermeni nüfusunun arttırılması amacıyla bölgeye çevre illerden çok sayıda bölgeye Ermeni göç ettirildi. Adana'ya göç eden bu nüfus görünürde mevsimlik işçi olarak buraya gelse de asıl amaç 1909 ihtilali için gerekli insan ihtiyacını karşılamaktı. Buna rağmen Adana'da çoğunluk sağlayamayan Ermeniler, Türk nüfusuna göre daima azınlık olarak varlıklarını sürdürdüler. Bu çalışmada Adana'nın nüfusu, yıllara göre artışı ve Adana'daki Türk ve Ermeni nüfusunun durumu ortaya koymak amacıyla hazırlandı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Adana, Nüfus, Ermeni.

EXTENDED SUMMARY

Data on the population in the Ottoman Empire, XV. and XVII. It is based on records kept to identify taxpayers and tax-exempt individuals in the cadastral books spanning centuries. Again, in this regard, the taxpayers' records were kept in the XVII. and XVIII. Avarız and Cizye books from the 19th century and the 19th century. Temettuat books kept in the 19th century contain information about the population. XIX. The first population data of the century are; It is based on censuses taken in 1830 and later. In addition, reports kept by

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, gulsum.gulekoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6576-1658

foreign embassies, records of patriarchates and travel notes taken by travelers during their trips also contain information about the Ottoman population.

In the Ottoman Empire in the 19th century. In the 19th century, the Turkish population was in majority in Anatolia. On the other hand, Armenians lived dispersedly in many cities of Anatolia and could never gain a majority against the Turks. It is also evident from the official censuses conducted by the Ottoman Empire and foreign population data that the Turkish population is higher than the Armenian population. In fact, besides Çukurova, Armenians were not in the majority even in the "Vilyat-ı Sitte" (Sivas, Erzurum, Elâzığ, Bitlis, Diyarbakır and Van), which they had long considered their homeland. According to the population data given between 1912 and 1922, even in Bitlis and Van, where the Armenian population was the highest, the ratio of the Armenian population to Muslims did not exceed 30% and 26%, respectively. According to this information, there were 4.5 Muslims for every Armenian in the provinces in question. In Adana Province, this rate was even lower.

Armenians began to collect information about their population in the Ottoman Empire after 1880. The studies carried out by Armenians regarding their population were for political purposes. Because the Armenians wanted to convince the members of the Versailles Peace Conference and the world public opinion that the Armenian population in Eastern Anatolia was higher than the Turks before the First World War. They wanted to find support for themselves this way. In addition, the discourses of some foreign historians, politicians and propagandists about the Armenian population were used in moral and political discussions. However, the most important figures regarding the population were obtained after the First World War.

If we look more specifically in this direction, Çukurova was a geography that maintained its strategic importance throughout its history. For this reason, it became a region that different civilizations and states struggled to conquer. Adana's geographical location, strategic importance, historical ties of Armenians to the region, and the presence of the Armenian Principality of Cilicia in this region increased the Armenians' interest in Adana. In the last period of the Ottoman Empire, Kozan (Sis) and Saimbeyli (Haçin) of Adana were places where the Armenian population was more crowded than other places. In addition, the fact that the Armenian population in Kozan and Saimbeyli was higher than in other places could not change the fact that the population of Adana was Turkish for many years.

The scope of this study is limited to the population of Adana between 1831 and 1914. The mobility of the Turkish and Armenian population in Adana between these dates was given in tabular form within the framework of the information obtained. In general, the Turkish and Armenian populations were compared in the tables. The conclusion reached in the study is that the Turkish population in Adana is higher than the Armenian population. The purpose of this study was to reveal that the Turkish population in Adana and its surroundings is higher than the Armenian population, in the light of the data obtained. In addition, it was learned that in the last period of the Ottoman Empire, the Armenian population in Adana, Kozan and Saimbeyli was more dense than the Turkish population compared to other towns. However, it is also known that before the 1909 Adana events, there was a planned Armenian migration to the region from the surrounding areas, in this way they tried to increase the population and benefited from the Armenians who came here during the revolution.

Keywords: Ottoman, Adana, Population, Armanians

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'ndeki nüfusa dair veriler, XV. ve XVII. yüzyılları kapsayan tahrir defterlerindeki vergi mükelleflerini ve vergiden muaf kişileri saptamak için tutulan kayıtlara dayanır. Yine bu yönde vergi mükelleflerinin kaydının tutulduğu XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait avarız ve cizye defterleri ile XIX. yüzyılda tutulan Temettüat defterleri nüfusa dair bilgiler içerir.¹ XIX. yüzyıla ait ilk nüfus verileri ise; 1830'da ve sonrasında yapılan nüfus sayımlarına dayanır. Ayrıca yabancı devletlerin elçilikleri tarafından tutulan raporlar, patrikhanelerin kayıtları ve seyyahların gezleri sırasında tuttıkları seyahat notları da Osmanlı nüfusuna dair bilgi içerir.²

¹ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983, s. 25; Muhammed Ceyhan, "1831 Nüfus Sayımına Göre Adana ve Çevresinde Müslüman Nüfus", *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, CII, Akademisyen Kitabevi, Adana: 2016, s. 376.

² M. Ceyhan, "1831 Nüfus Sayımına...", s. 376.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda Anadolu'da Türk nüfusu çoğunlukta idi. Buna karşın Ermeniler, Anadolu'nun birçok şehrinde dağınık halde yaşadılar ve hiçbir zaman Türklere karşı çoğunluk elde edemediler. Türk nüfusunun Ermeni nüfusun göre daha fazla olduğu, Osmanlı Devleti'nin yaptığı resmi nüfus sayımları ile yabancı kaynaklı nüfus verileriyle de ortadadır. Hatta Ermeniler, Çukurova'nın yanı sıra öteden beri yurt kabul ettikleri "Vilyat-ı Sitte"de (Sivas, Erzurum, Elâzığ, Bitlis, Diyarbakır ve Van) dahi çoğunlukta değillerdi. 1912-1922 yılları arasında verilen nüfus verilerine göre Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu Bitlis ve Van'da bile Ermeni nüfusunun Müslümanlara oranı sırası ile %30 ve %26'yı geçemedi. Bu bilgilere göre söz konusu vilayetlerde bir Ermeni'ye karşılık 4,5 Müslüman düşüyordu. Adana Vilayetinde ise bu oran daha da düşüktü.³

Ermeniler, 1880'den sonra Osmanlıdaki nüfusları hakkında bilgi toplamaya başladılar. Ermenilerin, nüfuslarına dair yapıtlıkları çalışmalar, siyasi amaçlıydı. Çünkü Ermeniler, Versailles Barış Konferansı'na katılan üyeleri ve dünya kamuoyunu, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Doğu Anadolu' da Ermeni nüfusunun Türklerden daha fazla olduğuna inandırmak istiyordu. Bu yolla kendilerine destek bulmak istediler. Ayrıca bazı yabancı tarihçiler, politikacılar ve propagandacıların Ermeni nüfusu hakkındaki söylemleri, moral ve politik tartışmalarda kullanıldı. Ancak nüfusla ilgili en önemli rakamlara Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ulaşılabildi.⁴

1. Adana'nın Nüfusu

Adana'nın XVI. yüzyıla dair nüfus bilgilerine bu dönemde tutulan mufassal defterlerinden ulaşılabilmektedir. Buna göre Adana'ya ait 1525 tarihli mufassal defter kayıtlarında Adana'da vergiye tabi 597 nefer bulunuyordu. Şehirde 82 nefer gayrimüslim vardı. Ayas'ın (Yumurtalık) bir mahallesinde, Ceyhan yakınlarında bulunan Tavudi (Davudi) köyü ile Toroslarda bulunan Anaş (En-naşa), Milvan gibi bazı kalelerde Ermeni Nüfusu vardı. Sancak nüfusunun toplamı 17.783 olup bunun 255'i (%1, 43) gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.⁵

1572 tarihli Adana mufassal defteri ise nefis-i Adana ile başlamaktadır. Deftere göre Adana Merkez'de 28 mahalle mevcuttur. Bunun 27'si Türk Mahallesi iken, 1 mahallesi Ermeniydi. Türkler daha çok camii ve mescit etrafındaki mahallelerde oturmakta idi ve mahalleler, isimlerini bu şekilde almıştı. Ermeniler, yalnız "Tâife-i Ermeniyan" mahallesinde kayıtlı olup 157 kişiden ibaretti. Adana şehir merkezinde 1.023 vergi mükellefi erkek bulunmaktaydı. Bunun 866'sı Türk olup çeşitli mahallelere dağınık yaşarken 157'si Ermeni idi. Nüfus tahmininde genellikle izlenen yol, hane sayısını 5 ile çarpmaktır. Ancak şehir merkezindeki Türk nüfusunun hane sayısına dair bilgi olmadığından toplam erkek nüfusu 4 ile çarpıldığında şehrin Müslüman nüfusuna dair tahmini bir sayıya ulaşılabılır. Buna göre şehir merkezinde bulunan 866 Türk 4 ile çarpıldığında, 3.464 kişi oluşu tahmini yapılabilir. Aynı hesapla Ermeni nüfusu da tahminen 157 kişiydi.⁶

Adana'da Ermeni nüfusunun diğer kazalara göre daha yoğun olduğu bölgeler; Kozan (Sis) ve Saimbeyli (Haçın)'di. Ermeni nüfusu bu bölgelerde Türklere nazaran daha yoğundu. Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Kozan'a bağlı Sis kasabasında 1524-1572 yılları arasında nüfusun hane durumu aşağıdaki gibidir.

³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, CVIII, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 126; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 67.

⁴ Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, Çev. İhsan Gürsoy, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1995, s. 45; N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 41; E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 126.

⁵ Yılmaz Kurt, "1831 yılında Adana Ermenileri", s. 3

⁶ Yılmaz Kurt, "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *Bellekten*, C. 54 S. 209, Ankara 1990, s.181-185.

Tablo 1. 1524-1572 Yılları Arasında Kozan Sancağı'nın Sis Kazasına Ait Hane Sayısı

Sis	Müslüman	Hristiyan	Yahudi
1524	741	967	-
1572	1281	1522	-

Kaynak: Kurt, "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", C.54, s. 181-185.

Kozan'ın 1524 ve 1572 tarihli nüfusu, hane sayısına göre verilmiştir. Hane deyimine göre yapılan sayımlarda bir hane, 5 kişi olarak kabul edilir. Buna göre; 1524 ve 1572'de yapılan tahrirlerde Hristiyan nüfusun hane sayısının Müslüman nüfusundan daha fazla olduğu görülmektedir. Bu dönemde yapılan tahrirler, Osmanlı tebaasını etnik gruba ayırmadan, mensup olduğu din esasına göre kaydetmektedir. Burada Hristiyan unsurun tamamının, Ermenileri kapsadığı bilinmemektedir. Buna karşın Çukurova'da kurulan Kilikya Ermeni Krallık merkezinin Kozan olması sebebiyle Kozan, Feke ve civarında Ermeni nüfusunun diğer bölgelere göre çoğunlukta olduğunu söylemek mümkündür.⁷

Evliya Çelebi, 1671'de, Anadolu seyahati sırasında Hicaz'a giderken Adana, Sis ve Tarsus'u da gezmiştir. Bahsi geçen yerlerde halkın çoğunlukla Oğuz olduğunu bunun yanı sıra şehirde Arap, Tat, Fellah, Yahudi ve Ermenilerin de bulunduğunu ifade etmektedir.⁸

Adana'daki Ermeni nüfusunun, 1750'lerden sonra artmaya başladığı görülmektedir. Adana'da 1753'te mahalle sayısı 45'e çıktığı, 1756'da ise Adana Eyaletini oluşturan Adana, Tarsus, İçil ve Sis sancaklarındaki gayrimüslimlerden, Yahudi ve Erâmine-i Acem (İran Ermenisi) taifelerinden 4.735 kişiden cizye toplandığı bilinmektedir.⁹

Osmanlı Devleti'nde ilk resmi nüfus sayımı ise, Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılmasının ardından asker potansiyeline sahip ve vergi veren erkek nüfusunun belirlenmesi amacıyla II. Mahmut döneminde 1831 yılında yapıldı.¹⁰ 1831 nüfus sayıma göre Adana nüfusu aşağıdaki gibidir.

Tablo 2. 1831 Osmanlı Nüfus Sayımına göre Adana Nüfusu

	Sayımı yapan	Müslüman	Reaya	Kıpti	Yahudi	Ermeni	Toplam
Adana	Kapıcı başı Şakir Bey	3.020	236	1.030	-	2.215	6.501
Yüreğir		155	-	845	-	-	1.000
Yüreğir		628	-	49	-	168	845
Akkoyunlu Aşireti		245	-	-	-	-	245
Şambayatı Cemaati		113	-	-	-	-	113
Dindarlu		107	-	-	-	-	107
Sarıçam		550	-	-	-	-	550
Aşağı Dindarlu		552	-	-	-	-	552
Karaisalı		1.182	-	-	-	-	1.182
Bilan		702	481	1.586	-	-	2.769
Payas ve Azir		472	679	55	-	-	1.206
Misis Derbendi		247	-	-	-	147	394

Kaynak: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Ankara 1995, s. 212-213.

⁷ N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 27.

⁸ Evliya Çelebi, *Günüümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, 358, 363.

⁹ Y. Kurt, "1831 Yılında Adana...", s. 359.

¹⁰ Stanford J. Shaw, *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 3, 1978, s. 325.

Yukarıdaki tabloya göre: bahsi geçen yerlerde toplamda 2.530 Ermeni yaşamaktaydı. Buradan da 1831’de Adana’da Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu söylemek mümkündür. Çünkü Adana, Osmanlı Devleti’nden daha önce de uzun yıllar Türk’tü. Burada Türklerden sonra Ermeniler, en sonda Rumlar gelmektedir. Adana’da bulunan Ermenilerin büyük çoğunluğu XIX. yüzyılda, ticaret yapmak, para kazanmak ve farklı sebeplerden dolayı Diyarbakır, Sivas ve Elazığ civarından buraya göç etti. Asıl Adana Ermenileri ise, Saimbeyli kasabası ile Kozan kasabasının birkaç köyünde, Dört Yol ve çevresinde bulunuyordu.¹¹

1870 tarihli Adana Vilayet salnamesine göre; vilayet genelinin toplam nüfusu 162.027’dir. Bunun 141.233 (%87,17) si Müslüman iken 20.794 (%12.83)’ü gayrimüslimdir.¹² 1872 tarihli Adana Vilayet Salnamesine göre Adana’da Ermenilerin çoğunlukta oldukları Kozan ve Saimbeyli’nin durumu ise şöyleydi: Kozan, bu dönemde 3 kaymakamlığa ayrılmış olup sancak merkezi Sis kasabası idi. Burada 5 mahalle ve Sırkıntı-i Ulya adında bir nahiye ile 84 köy vardı. Bu köylerde toplam 642 haneden ibaret olup bunun 205 hanesi Müslüman, 437 hanesi gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. 642 hanede 1.442 erkek vardı. Bunun 404’ü Müslüman, 1.018’i Hristiyan’dı. Köylerde ise; 3.424 hanede 8.793 kişi vardı. Yani burada bahsi geçen salnameye göre; toplamda 4.066 hanede 10.308 kişi kayıtlıydı¹³.

Saimbeyli kazası ise, 7 nahiyeye ayrılmıştı. Kaymakamlık merkezi olan Saimbeyli’de 10.822 nüfus bulunmaktaydı. Bunun 4.873 Müslüman iken 5.949’ü Hristiyan’dı. Kazada 3.300 hane vardı. Bu hanelerin 1.564’ü Müslüman, 739’ü Hristiyan’dı. Kaza merkezi olan Saimbeyli kasabasında, 1.981 hane bulunup bunun sadece 97’si Müslümandı. Buralarda çoğunluk Hristiyanlardan oluşmaktaydı.¹⁴

1876 Adana vilayet salnamesine göre ise vilayetin toplam nüfusu; 140.349’dur. Bunun 121.612’si (%86.68) Müslüman iken 18.737’si (%13.35) gayrimüslimdir. 1882 vilayet salnamesinde ise; vilayetin toplam nüfusu 136.384’tür. Yine bunun 121.057’si (%88,76) Müslüman iken 15.327’si (%11.24) gayrimüslimdir. 1882 salnamesinde vilayetin toplam nüfusu; 136.384’dür. Bunun 121.057’si (%88.76) Müslüman iken 15.327’si (%11.24) gayrimüslimdir.¹⁵

21 Ocak 1890’de hazırlanan nüfus cetveline göre, bu dönemde Adana Vilayeti’ndeki Müslümanların toplamı 336.914, Ermeniler 31.876, Süryaniler 97, Rumlar 5.847, Katolikler 1.401, Protestanlar 2.150, yezidiler 2, “*tabii Ecnebi*” adı altında ise 410 kişi olmak üzere toplam kişi sayısı 378.698’dir. Ayrıca bahsi geçen diğer bölgelerin tamamında da Müslüman nüfusu Ermeni nüfustan daha fazladır.¹⁶

1893’de yapılan genel nüfus sayımına göre ise, Müslüman ve Ermeni nüfusunda yukarı yönlü bir hareket olmuştur. Buna göre Adana vilayet genelinin toplam nüfusu, 394.090’dur. Bu nüfusun 341.376’sı Müslümandır. Müslümanlardan sonra en çok nüfusa sahip olan unsur, Ermenilerdir ve sayıları 44.799’dur¹⁷. Sadece Adana merkezin toplam nüfusu ise; 69.266’dır. Bunun 58.049’u Müslüman, 1.605’i, Rum iken 9.612’si de Ermeni’dir.¹⁸

¹¹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Aplay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 380.

¹² İbrahim Bozkurt-Sırma Gül, “Adana Vilâyeti Salnâmeleri’ne Göre Çukurova’da Gayrimüslimler”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt-M. Fatih Sansar, CIII, Akademisyen Kitabevi, Adana 2016, s. 203.

¹³ Ahmet Ergün-Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilayet Salnameleri*, C.I, Altınkoza Yayınları, İstanbul 2015, s. 102.

¹⁴ A. Ergün ve M.A. Terzi, *Adana Vilayet Salnameleri*, s. 105.

¹⁵ İ. Bozkurt ve S. Gül, “Adana Vilâyeti Salnâmeleri’ne...”, s. 203.

¹⁶ BOA, *Y.PRK. AZN.* 04/16/1; 04/16/2; 04/16/3, 29 Cemaziyilahir 1307 [10 Şubat 1890].

¹⁷ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1917*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 266; Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1996, C. II, s.39-40.

¹⁸ Kemal Çelik, *Millî Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 7.

Gayrimüslimlerin nüfus yoğunluğu başlarda Adana sancak merkezinde iken 1876'dan sonra Kozan Sancağına doğru kaymıştır. Ardından Adana merkez, ikinci yoğun yer olurken Payas/Cebel-i Bereket ve İçel sancakları diğer yoğun bölgeler oldu.¹⁹

1906 ve 1907 nüfus sayımlarına bakıldığında vilayetinin genel nüfusu 502.218'e çıkmıştır. Bunun 435.795'i Müslüman iken 50.340'ı da Ermeni'dir.²⁰ Ayrıca bu dönemde Adana'ya bağlı Cebeli Bereket Sancağı'nın 1908'de ki nüfusu ise 100.000 kadardır. Bu nüfusun 90.000'ni Müslüman ve geriye kalan 10.000'i Ermeniler oluşturmaktadır.²¹

Adana ve çevresindeki hâkim nüfusun Müslüman olduğu, Misyonerlerin raporlarına da yansımıştır. Amerikan misyonerleri tarafından 1907'de Amerika'ya gönderilen bir raporda, Adana ve Antep ilerinde nüfusun çoğunlukta Müslüman olduğu ve buralarda Türkçe konuşulduğu belirtilmektedir.²²

1909 olayları öncesinde ihtilal hazırlığı yapan fesatçı Ermeniler tarafından Adana'daki Ermeni nüfusunun çoğaltılması için etraftan Adana'ya Ermeni göçü için uğraşıldı. Böylece 1909 olayları öncesinde 1909 olayları öncesinde Adana ve çevresindeki Ermeni nüfusunda artış yaşandı. Ermeni komiteleri, İhtilal çıkarmak amacıyla Dört Yol'a; Zeytun ve Van'dan, Adana ve çevresine; Maraş, Van, Harput, Diyarbakır ve Bitlis tarafından 50.000'e yakın silahlı Ermeni getirdi. Her geçen gün bu sayı arttı. Bunlar pamuk toplamak görüntüsü altında gelen mevsimlik işçiler gibi algılandı. Böylece Dört Yol'da bir evde 20-25 silahlı Ermeni işçisi oturmaya başladı.²³

1909 Adana Olayları öncesinde Çukurova bölgesine çevre illerden Ermeni göçü yaşandı. Jandarma kumandanı Abdi ve Binbaşı Lütfi'nin Cebel-i Bereket mutasarrıflığına 14 Aralık 1324'te gönderdiği bir telgrafta; Maraş'ın Fındıcak köyü ve Zeytun kazasından yaklaşık 2000 hanenin Çokmerzimen, Ocaklı, Çaylı köylerine geldiği ve kontrol altında tutulması gerektiği bildirildi.²⁴

Adana'daki Ermeni nüfusunu arttırmak için doğudan Adana ve çevresine yapılan bu Ermeni göçleri, 1881, 82, 93 ve 1914 yılları arasında yapılan nüfus sayımlarına bakıldığında açıkça ortaya çıkmaktadır.²⁵ Bu durum 1909 Adana olayları hakkında Divan-ı Harbi Örfi heyetinin hazırladığı bir rapora da yansımıştır. Söz konusu rapora göre Ermeniler, olaylar öncesinde Adana'da Ermeni nüfusunu arttırmak için başka bölgelerden getirdikleri kişileri Adana ve çevresinde ikamet eden Ermeni ailelerinin yanına yerleştirdi. Öncesinde bir hane olarak yaşayan bu evlerde yaklaşık 4-5 hane yaşamaya başladı. Böylece Mart 1901-1909 yılları arasında yapılan Ermeni göçleriyle burada Ermeni nüfusu %48 arttı.

Ermeni isyancıları daima Ermenilerin bölgede Müslümanlardan daha fazla nüfusa sahip olduklarını ileri sürdüler. Ermeni patrikliği ise 1882'de Adana'daki Ermeni nüfusu 280.000

¹⁹ İ. Bozkurt ve S. Gül, "Adana Vilâyeti Salnâmeleri'ne...", s. 203.

²⁰ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 336.

²¹ BOA, *DH. TMIK. S.72/28/01*, 19 Muharrem 1326 [22 Şubat 1908].

²² Mustafa, Çabuk, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013, s. 14; Taşkın, Faruk. "Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri (1833-1923)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (Journal of Eurasian Inquires)*, C.VI, S.2, 2017, s. 167.

²³ Yusuf Ziya, Bildirici, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliâmlar ve Fransız-Ermeni İlişkisi*, Kök Sosyal ve Stratejik araştırma Serisi, Ankara 1999, s. 48-49.

²⁴ Mustafa Çabuk, "1909 Adana Ermeni Olayları ve Misyoner Raporları", *Tarih Araştırmaları (Osmanlı Tarihi, Kurumlar, Ermeni İsyancıları ve Millî mücadele Dönemi) Prof. Dr. Ahmet Eyicil'e Armağan*, Sonçağ Akademi, s. 227.

²⁵ Karşılaştırma için bkz. K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 145-266.

olduğunu belirtirken 1912’de bu sayı 407,000 olarak vermiştir²⁶. Ermeni tarihçi Kevork Arslanyan ise 1925’de Adana, Kozan ve Maraş bölgesinde 180,000 Ermeninin olduğunu ifade etmiştir.²⁷ 1911-1912 yıllarına ait karşılaştırmalı örnekte ise bu durum açıkça da ortaya konulmuştur.

Tablo 3: Osmanlı ve Ermeni Kaynaklarına göre Adana, Kozan, Maraş ve Cebel’i Bereket Sancaklarının Nüfusu (1911-1912)

	Osmanlı Kaynakları	Ermeni Kaynakları
Müslüman	405.757	156.000
Ermeni	91.855	205.00

Kaynak: McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, s. 73.

Ermeni kaynaklarındaki veriler, Adana ve çevresindeki Müslüman nüfusunun, Ermeni nüfusundan daha düşük olduğu yönündedir. Ancak Osmanlı Devleti’nin verdiği resmi rakamlara göre Müslüman nüfusu, hâkim unsurdur ve Ermeni nüfusundan çok daha fazladır.²⁸

Tablo 4: Adana Nüfusu (1914)

Yer	Müslüman	Ermeni	Rum	Toplam
Adana	341.903	52.650	8.974	403.527

Kaynak: BOA, *PLK. P*, 3670.01, 14 Safer 1333 [2Aralık 1914].

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi 1914 yılına ait nüfus verilerine göre, Adana Vilayetinin toplam nüfusu 403.527’dir. Bunun 341.903 Müslüman, 52.650’si Ermeni ve 8.974’ü de Rum’dur²⁹. Ayrıca 1914 yılına ait nüfus verilerine göre sadece Adana’da değil; İstanbul, Edirne, Bursa, İzmir, Sivas, Elâzığ, Diyarbakır, Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van’da Müslüman nüfus, Ermeni nüfus en az iki kat daha fazladır.³⁰

Osmanlı kaynakları ile yabancı kaynaklı nüfus verilerinin karşılaştırıldığında araların çok büyük farkların olmadığı yukarıda da zikredilmişti. Buna göre İngiliz kaynaklarına göre; Adana’nın 393.000’lik nüfusunun 75.000’i Ermeni, 290.000’i Müslüman’dı. Osmanlı kaynaklarına göre ise; 408.563’lik nüfusun 57.686’sı Ermeni, 341.903’ü de Müslümandı.³¹ Nihayetinde İngiliz ve Osmanlı kaynaklarına göre Adana’da, nüfusun çoğu Müslümandır.

Yabancı kaynaklar içerisinde Osmanlı Devleti’nin nüfusunu en geniş biçimde ele alan Vital Cuinnet ise; Anadolu’daki Ermeni nüfusunu 1.475.011³² iken Adana’daki Ermeni nüfusunu, 97.450 olarak vermiştir.³³

Londra’da Aralık 1919 ve Ocak 1920’de Fransa ve İngiltere arasında yapılan gizli görüşmelerde Lord Cruzon tarafından Adana nüfusuna dair, “Adana vilayeti Türk’tür. Tarafsız bir Amerika’ya göre, harpten evvel bu vilayette 290.000 Türk, 20.000 Rum ve 25.000 Ermeni

²⁶ J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki...* s. 48; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 10. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s. 126.

²⁷ Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 136.

²⁸ J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki...* s. 50.

²⁹ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 360; K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 151; 1914’de Adana Vilayetindeki Ermeni nüfusunu 57,686 olarak vermiştir.

³⁰ BOA, *PLK. P*, 3670.01, 14 Safer 1333 [2Aralık 1914].

³¹ Salahi Sonyel, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları”, *Belleten*, TTK Yayınları, C. LI, S.201, Ankara 1987, s. 1266.

³² K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 125.

³³ E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 139.

vardı” cümlelerini söylemiştir.³⁴ Bu ifade de Adana’daki Müslüman nüfusun Ermeni nüfusundan fazla olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Çukurova tarihi boyunca birçok uygarlığın sahip olmayı istediği bir coğrafya oldu. Stratejik önemine binaen birçok farklı devletin ele geçirmek için mücadele verdiği bir bölgeydi. Osmanlı Devleti’nin bölgeyi hâkimiyeti altına almasından önce Adana, Memluklerin tabiiyetinde Türkmen bir aile olan Ramazanoğulları idaresi altında yönetiliyordu. Adana’nın Osmanlı idaresine girmesinden sonra bu Türkmen aile, Adana’yı bir müddet daha idare etti. Sonrasında Adana, idari anlamda Osmanlı yönetimine geçti.

Adana’ya ait 1525 tarihli mufassal defterlerine sancak nüfusu 17.783’tü. Bunun 255 (% 1,43) gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. 1572 tarihli mufassal defterine göre ise Adana merkezde bulunan 28 mahallenin sadece 1 mahallesinde Ermeniler bulunmaktaydı. Şehirde vergi mükellefi toplam erken nüfusu 1.023 olup bunun 866’sı Türktü. “Tâife-i Ermeniyan” adlı mahallede ise 157 Ermeni kayıtlı idi.

Diğer yandan Osmanlı Devleti’nde ilk resmi nüfus sayımı asker potansiyeline sahip ve vergi mükellefi erkek nüfusunun belirlenmesi amacıyla 1831 yılında yapıldı. Bu sayıma göre Adana’da 2.530 Ermeni yaşamaktaydı. 1870 tarihli Adana vilayet salnamesine göre; vilayetin toplam nüfusu 162.027’idi. Bunun 141.233 (%87.17) si Müslüman iken 20.794 (%12.83)’ü gayrimüslim idi. 1876 Adana vilayet salnamesine göre ise vilayetin toplam nüfusu; 140.349’dur. Bunun 121.612’si (%86.68) Müslüman iken 18.737’si (%13.35) gayrimüslimdir. 1882 vilayet salnamesinde; vilayetin toplam nüfusu 136.384’tür. Yine bunun 121.057’si (%88.76) Müslüman iken 15.327’si (%11.24) gayrimüslimdir. 1882 vilayet salnamesinde vilayetin toplam nüfusu; 136.384’dür. Bunun 121.057’si (%88.76) Müslüman iken 15.327’si (%11.24) gayrimüslimdir. 1890’de hazırlanan nüfus cetveline göre, bu dönemde Adana vilayetindeki Müslümanların toplamı 336.914 iken Ermenilerin toplamı 31.876’dı.

1893’de yapılan genel nüfus sayımına göre ise, Müslüman ve Ermeni nüfusunda yukarı yönlü bir hareket olmuştur. Bu sayımda Adana vilayetinin toplam nüfusu, 394.090 olup bunun 341.376’sı Müslümandır. Müslümanlardan sonra en çok nüfusa sahip olan unsur, Ermenilerdir ve sayıları 44.799’dur. Gayrimüslimlerin nüfus yoğunluğu başlarda Adana sancak merkezinde iken 1876’dan sonra Kozan Sancağına doğru kaymıştır. Ardından Adana merkez, ikinci yoğun yer olurken Payas/Cebel-i Bereket ve İçel sancakları diğer yoğun bölgeler oldu.

1906 ve 1907 nüfus sayımlarına bakıldığında ise vilayetin toplam nüfusu 502.218’e yükselmiştir. Bunun 435.795’i Müslüman iken 50.340’ı da Ermeni’dir. 1909 Adana olayları öncesinde Adana’daki Ermeni nüfusunda artış yaşandığı görülmektedir. İhtilal öncesi fesatçı Ermeniler tarafından Adana’da Ermeni nüfusunun çoğaltılması için çevreden buraya Ermeni göçü yaşanmıştır. Bu dönemde Ermeni komiteleri tarafından Dört Yol’a; Zeytin ve Van’dan, Adana ve çevresine; Maraş, Van, Harput, Diyarbakır ve Bitlis tarafından 50.000’e yakın silahlı Ermeni getirildi. Gelenler, pamuk toplamak bahanesiyle mevsimlik işçiler gibi algılandı ama gerçekte ise öyle olmadı. 1909 Adana Olayları öncesinde Adana’daki Ermeni nüfusunu arttırmak için doğudan Adana ve çevresine yapılan bu Ermeni göçleri devam etti. Bu artış daha sonra 1881, 82, 93 ve 1914 tarihli sayımlarında da devam etti. 1914’te yapılan sayıma göre ise vilayet nüfusunun toplamı 403.527’dir. Bunun 314.903’ü Müslüman olup 52.650’si Ermeni’dir.

Netice itibarıyla Adana, uzun yıllar boyunca Türk’tü. Adana’da yapılan nüfus sayımlarda vilayet merkezinin çoğunlukta Türk olduğu, Ermenilerin ise azınlıkta bulunduğu

³⁴ Tefik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu’da (1919-1921)*, Çağdaş Matbaacılık, İstanbul 2000, s. 103.

anlaşılmaktadır. Buna nazaran Ermeni nüfusunun diğer bölgelere göre daha kalabalık olduğu yerler; Sis ve Haçin' ise de buralardaki Türk nüfusu Ermeni nüfusa yakındır.

KAYNAKÇA

BOA, *DH. TMIK. S. 72/28/01*, 19 Muharrem 1326 [22 Şubat 1908].

BOA, *PLK. P. 3670/01*, 14 Safer 1333 [2Aralık 1914].

BOA, *Y.PRK. AZN. 04/16/1*, 29 Cemaziyilahir 1307 [10 Şubat 1890].

BOA, *Y.PRK. AZN. 04/16/2*, 29 Cemaziyilahir 1307 [10 Şubat 1890].

BOA, *Y.PRK. AZN. 04/16/3*, 29 Cemaziyilahir 1307 [10 Şubat 1890].

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Çağdaş Matbaacılık, İstanbul 2000.

BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya. *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliâmlar ve Fransız-Ermeni İlişkisi*, Kök Sosyal ve Stratejik araştırma Serisi, Ankara 1999.

BOZKURT, İbrahim ve Gül, Sırma, "Adana Vilâyeti Salnâmeleri'ne Göre Çukurova'da Gayrimüslimler", *Tarihte Adana ve Çukurova*, (Ed. Yılmaz Kurt-M. Fatih Sansar) Akademisyen Kitabevi, C. III, Adana, 2016, ss. 171-204.

Cemal Paşa. *Hatıralar*, (Haz. Aplay Kabacalı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

CEYHAN, Muhammed, "1831 Nüfus Sayımına Göre Adana ve Çevresinde Müslüman Nüfus", *Tarihte Adana ve Çukurova*, (Ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar), Akademisyen Kitabevi, C.II, Adana 2016, ss. 357-376.

ÇABUK, Mustafa, "1909 Adana Ermeni Olayları ve Misyoner Raporları", *Tarih Araştırmaları (Osmanlı Tarihi, Kurumlar, Ermeni İsyancıları ve Millî Mücadele Dönemi) Prof. Dr. Ahmet EYİCİL'e Armağan*, Sonçağ Akademi, ss. 225-250.

ÇABUK, Mustafa, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013.

ÇELİK, Kemal, *Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*. TTK Yayınları, Ankara 1996.

ERGÜN, Ahmet ve TERZİ, Mehmet Akif, *Adana Vilayet Salnameleri*, C. I, Altınkoza Yayınları, İstanbul 2015.

Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, 10. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, C. VIII, Ankara 2007.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1917*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

KURT, Yılmaz, “1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma”, *Bellekten*, C.54, S. 209, Nisan 1990, ss.179-212.

KURT, Yılmaz, “1831 Yılında Adana Ermenileri”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, C. II, Akademisyen Kitabevi, Adana 2016, ss. 357-374.

McCARTHY, Justin, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, (Çev. İhsan Gürsoy), Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1995.

McCARTHY, Justin, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, (Çev. İhsan Gürsoy) Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1995.

Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927, CII, *T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü*, Ankara 1996.

ÖKE, Mim Kemâl, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

SHAW, Stanford J., *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, *International Journal of Middle East Studies*, 1978, Vol.9, No.3 pp. 325-338.

SONYEL, Salahi, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları”, *Bellekten*, C. LI, S. 201, TTK Yayınları, Ankara 1987, ss. 1241-1338.

TAŞKIN, Faruk, “Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye’deki Faaliyetleri (1833-1923)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (Journal of Eurasian Inquires)*, C.VI, S.2, 2017, ss. 149-176.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.